

АРХЕОЛОГІЯ

ВОЗНИЙ І.П.

**ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ З ПОСЕЛЕНЬ X-XIV ст.
НА ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ ТА СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ**

У статті подається характеристика господарських споруд (клуні, господарські ями, хлібні ями, хліви тощо), які досліджені на поселеннях зазначеної території.

На подвір'ях господарств зводилася значна кількість споруд різноманітного призначення, пов'язаних з побутом та ремісничим виробництвом. Це - кліті для зберігання інвентарю, житниці, хліви (стаї), навіси, майстерні, комори, смітникові, невизначені. Про них не раз згадують писемні джерела: *“Святославль раздели дворъ на две части, и скотънище бретьюнище и товаръ иже бе немочно двигнути и въ погребехъ было 500 берковъсковь меду, а вина 80 корчагъ”, “и в погребехъ вина и медове и что тяжкого товара, всякого до железа и до моди...”*, *“повелеста зажечи дворъ его и церковь и гоумно его в немже бе стоговъ 70 сотъ”*¹. Частина з них не опалювалася і використовувалася сезонно, а інша, що була з печами, - цілорічно. Невизначені становлять переважну більшість - головним чином через брак інформації. Це, як правило, споруди, стратиграфія заповнення та форма котловану яких так само, як і характер знахідок, не дають змоги визначити їх призначення². Незважаючи на різнопланове призначення, господарські споруди досліджуваного регіону у конструктивному відношенні мають багато спільного з житловими.

У циклі сільськогосподарських робіт важливе місце посідало збирання врожаю, забезпечення його зберігання та підготовка до споживання. Основною господарською спорудою для селянина при цьому була комора - будівля, призначена для зберігання і зимового обмолоту зерна. Такі споруди, наприклад, досліджені на селянських садибах X ст. в Ревне (ур.Кидрина, ур.Городище)³. Від однієї з них зберігся культурний шар товщиною 0,1-0,15 м, де виявлені фрагменти обгорілих колод, розвали горщиків. Споруда була прямокутною, розмірами 4,9х3 м, зі стінами стовпової конструкції. Відсутність нівелювання поверхні землі при зведенні споруди і слідів використання давньої поверхні в якості підлоги може свідчити, що у споруді була припіднята над землею дощана підлога, а сама споруда покоїлася на дерев'яних стовпах-палях. Біля споруди збереглися дві стовпові ямки і вугілля, які, очевидно, є залишками драбини, по якій могли підніматися до входних дверей, припіднятих над землею. Таку підлогу, як правило, робили в коморах, де зберігали зерно, їстівні припаси, дрібні господарські предмети й інше майно⁴. Аналогічні споруди зі стінами каркасно-стовпової або каркасно-плетеної конструкції досліджені на багатьох поселеннях східних слов'ян⁵.

Возний Ігор Петрович - доктор історичних наук, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У зв'язку з незначною площею досліджених поселень XII-XIV ст., господарські споруди-сховища на них не досліджені.

Серед господарських споруд були поширені й сховища-клуні. Це наземні будівлі з каркасно-стовповими або лозовими стінами, обмащеними глиною. В середині них знаходилася яма-погріб з обпаленими стінками. Такі споруди досліджені на поселеннях X ст. Клоучка II, Широка Поляна⁶. Наприклад, на останньому біля житлової будівлі розкопано господарську споруду наземної конструкції з глиняними стінами на каркасі із сплетіння. В ній знаходилася яма-погріб дзвоноподібної форми глибиною 1,3, діаметром 1,1 м⁷. Аналогічні будівлі виробничо-господарського характеру відомі й на інших територіях розселення слов'ян⁸. Клуні-гумна суворо охоронялися давньоруськими законами. *“Аже зажгут гумно, то на поток, на грабеж дом его”*. Охоронявся також й хліб, що зберігався в гумні. За крадіжку жита в гумні *“Руська Правда”* накладала штраф у розмірі 3 гривні 30 кун⁹.

Для просушки снопів використовували *“шши”* конус із жердин над опалювальною спорудою. Три печі сушарки виявлені на поселенні XIII-XIV ст. Рашків. Вони являли собою прямокутні в плані ями розмірами 0,5x1,9x0,25-0,4 м. Стінки і дно печей були підмащені глиною. У заповненні - незначна кількість гончарної кераміки і кам'яні плитки¹⁰.

Зберігання зерна було різним в залежності від призначення: довготривале зберігання, зберігання необхідної кількості зерна для окремої сім'ї та для потреб феодалів і на продаж. Обмолочене і обвіяне зерно зберігали, головним чином, у спеціально споруджених зернових ямах (хлібних ямах), які знаходилися всередині житла або біля нього. Вони виступають у вигляді наземних або заглиблених будівель без опалювальних споруд, у яких могли знаходитися ями-погреби. Такі споруди мали різне функціональне призначення, яке за археологічними матеріалами не завжди вдається встановити. Їхні стіни й дно вирізані в материк і не були обшиті деревом. Такі ями часто руйнувалися, але їх не ремонтували, а викопували нові. Старі зруйновані ями використовували для скидання сміття. У період VIII-X ст. зернові ями були досить поширеними.

У XII-XIV ст. невеликі запаси зерна в більшості своїй почали зберігати в берестяних кадібцях з лубка, фрагмент якого знайдений в кліті №16 Чорнівського городища, кухонних горщиках, корчагах й мішках з грубої тканини¹¹. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Райках¹². За етнографічними матеріалами, подібним способом зберігали зерно на Буковині до кінця XX ст.¹³

Господарські ями досліджуваного періоду відомі за межами житлових споруд, мали циліндричну, овальну, дзвоноподібну або грушоподібну форми. Глибина їх коливалася від 0,5 м до 2,5 м. Інколи стінки таких ям були обпаленими, як загорога від попадання вологи та гризунів.

Зернові ями представлені на поселеннях X ст. у Широкій Полянці (глибина 1 м, діаметр 1,2 м, стінки обпалені), Ревному, ур.Кидрина, Микулінка (глибина 1,6 від давньої поверхні, діаметр 1 м, обпалені стіни), Червоній Діброві, Клоучці II, ур.Цегельня; XI ст. - Білій, ур.Царина (циліндричної форми глибиною 1,6 м, діаметром 1,9 м); XII - першій половині XIII ст. - Чорнівці, ур.Пуста Чорнівка, Лелеківець (діаметр 1,5 м, опущена в

материк на 0,9 м від сучасної поверхні), Баламутівці, ур.Рудка (глибина 1,9 м, діаметр 0,9 м, обпалені стінки), Ленківцях на Пруті (глибина 1,6 м, діаметр дна 0,8 м, вхідного отвору - 1 м); XIII-XIV ст. - Рашкові (діаметр 0,55-2,3 м, глибина 0,5х1,8 м, окремі стіни обпалені) тощо¹⁴ (рис.1). У с.Бояни виявлено 2 ями дзвоноподібної форми діаметром 0,5 м, глибиною 0,6 м, стіни яких розширюються до низу.

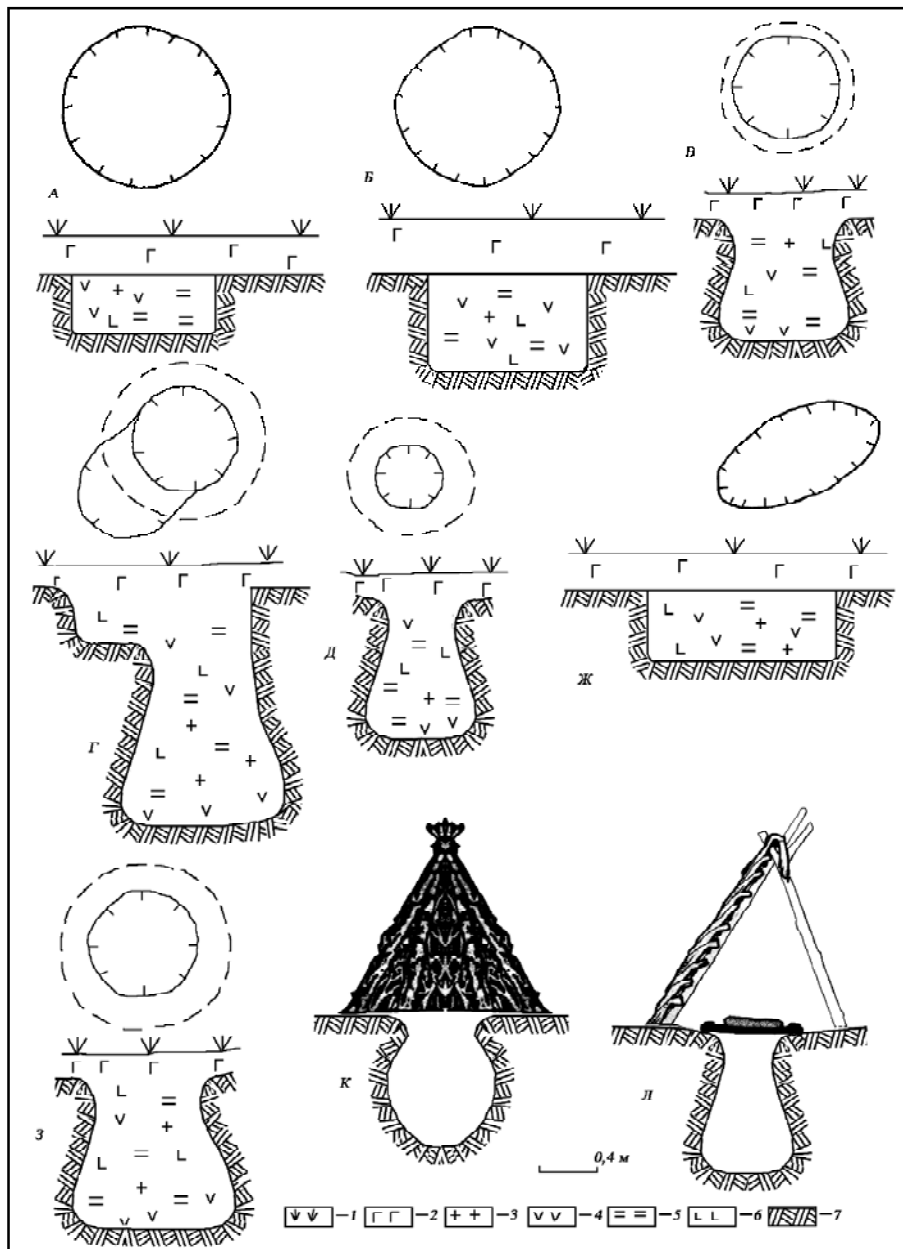

Рис. 1. Господарські ями з поселень Сіreto-Дністровського межиріччя

А-Б - Чорнівка; В-Д, З - Ревне. За Л.П.Михайлиною [1997, с.69, рис.33];

Ж - Ленківці на Пруті; К-Л - реконструкція ям

1 - трава; 2 - гумус; 3 - кістки; 4 - вугілля; 5 - перепалена земля; 6 - кераміка; 7 - материк

Виділяється група ям, глиняні стінки і дно яких були обмощені глиною і випалені. Відомі вони в Ленківцях на Пруті на південь від житла №3, Баламутівці, Боянах¹⁵. Це робилося для того, щоб запобігти проникненню вологи і гризунів всередину сховища. У таких ямах не заводився хлібний черв'як. Можливо, ями з випаленими стінками і значною глибиною, як і ями в клунях-гумнах, могли використовувати як зерносховища, де зберігали посівне зерно. Восени сюди засипали відбірне зерно і зверху накривали накривкою (кам'яною плитою чи дерев'яним щитом, як це було досліджено О.В.Сухобоковим на поселеннях роменської культури)¹⁶. В таких ямах "живе" зерно в закритому просторі швидко знищувало кисень і "засинало"¹⁷. Зберігання зерна у такий спосіб не впливало на якість насіння. Коли ями розкривали і туди потрапляв кисень - зерно "оживало" і було готове до посіву¹⁸. Тому, очевидно, селяни відкривали яму лише один раз весною і забирали все зерно. Виходячи з розмірів ям, можна підрахувати натурну вагу зерна, яке в них зберігалось. Якщо в Баламутівці яма циліндричної форми мала глибину 1,9 м і діаметр 0,9 м - її об'єм міг становити 1,7 м³. Натурна вага зерна середньої якості становить 760 грамів¹⁹. Отже, вага зерна, яке могло зберігатися в ямі, становила приблизно 1292 кг. Відповідно у Ревному, Широкій Полянні при розмірах ям 1,6x1 м та 1x1,2 м (глибина та діаметр) могло зберігатися 1216 кг у першій й 912 кг зерна у другій ямах. Ясно, що ці підрахунки мають приблизний характер, оскільки зерно пшениці, яка вирощується в наш час внаслідок селекції, є іншим, ніж те, що вирощували в X-XIV ст.²⁰ Але все ж можна скласти певне уявлення про корисний об'єм ям-зерносховищ. За класифікацією О.В.Григор'єва, їх можна віднести до великих і середніх за об'ємом зернових ям²¹. Про типовість таких господарських об'єктів свідчать статті "*Правди Руської*", які передбачають штрафи за крадіжку зерна з ями, літописні згадки про "*житні ями*"²². Подібні споруди з аналогічними об'ємами простежені на багатьох поселеннях як Давньоруської держави, так і сусідніх народів²³. Зернові ями, які не пов'язані із житловими комплексами і знаходилися на певній відстані від жител, в період постійних воєн були надійним сховищем для продуктів. Ворог не завжди міг їх виявити під час набігу. Серед етнографічних матеріалів України й Північної Буковини зокрема, такі ями відомі до початку XX ст.²⁴ На теренах Сірето-Дністровського межиріччя їх називали "*сліпі ями*"²⁵.

Отже, серед ям лише частину можна вважати "*зерновими*". В інших ямах могло зберігатися зерно й інші продукти для щоденного вжитку. Вони могли мати легке накриття у вигляді куренів із сплетеного гілля, обмашеного глиною. Про це можуть свідчити стовпові ямки навколо "*житньої ями*" на селянській садибі X ст. у с.Ревне (ур.Кидрина). Аналогічні за конструкцією сховища зернові ями-погреби широко представлені на слов'яно-руських пам'ятках інших територій²⁶.

Зустрічаються ями-погреби в оборонних клітках городищ (Ленківці на Пруті, Ломачинці). Тут глибина їх сягала 1,6 м²⁷.

Як складські приміщення використовувалися підкліти й підвали житлових споруд. Так, у підклітах жител Горішньошеровецької фортеці XI-XII ст. виявлені шлаки, жорновий камінь, кістки тварин й уламки кераміки²⁸. На посаді Ленковецького городища розкопано підвал діаметром 3,5 м,

глибиною 2,2 м, на долівці якого знайдено багато уламків корчаг. Можливо, він служив для зберігання вина²⁹.

На дні іншого підвалу виявлений шар луски і кісток риби, а також складна кишенькова вага. Можливо, тут зберігали й обробляли рибу на продаж³⁰. Підвали, заповнені лускою риби, відомі на поселеннях Ігрень, Зміївка, Ліскове тощо³¹.

Сільське населення займалося також тваринництвом, яке вимагало стійлового утримання худоби. На території Сірето-Дністровського межиріччя худоба влітку випасалася на багатих пасовищах у долинах річок, а взимку могла утримуватися у хлівах. На зазначеній території закриті приміщення для зимового утримання худоби відомі на поселеннях, починаючи з IX ст.³² Хліви були наземними спорудами зі зрубними стінами або сплетеними з лози, обмащеної глиною. Вони досліджені в садибі на поселенні X ст. в Ревне³³. Це була наземна споруда прямокутної форми, розмірами 4,7х4 м, зі стінами стовпової конструкції. Але простінки споруди зроблені з плоту, обмащеного глиною. На утрамбованій долівці лежав шар перегною³⁴. Такі будівлі, пов'язані з тваринницькою галуззю, відомі й на інших давньоруських територіях впродовж всього досліджуваного періоду³⁵. Стійлове утримання худоби засвідчене й писемними джерелами. Так, у *“Правді Руській”* згадуються хліви: *“Аже кто крадет скот в хлеве или клетки то тоже будет один доплати ему 3 гривны и 30 кун”*³⁶. Хліви з плетеними стінами, обмащеними глиною, згадуються і в етнографічних матеріалах³⁷.

Очевидно хліви досліджені й на Чорнівському городищі. До них можна віднести господарські споруди №2 та 3³⁸. Так, зрубна споруда №2 мала приблизні розміри 5х4,4 м. Опалювальні пристрої в ній відсутні. Долівка добре утрамбована, без підмазки. В середині споруди виявлено 6 стовпових ямок діаметром 0,18-0,2 м, глибиною 0,2-0,25 м (рис.2, А). Три стовпчики біля північно-західної стіни могли бути підпірками жолоба або конов'язі, а два, розміщені посередині приміщення, могли підтримувати загорожу.

Хліви могли мати й стовпову конструкцію. Такою, наприклад, була споруда №3 з Чорнівського городища. Вона виявлена за стовповими ямками і культурним шаром, який містив паленину, вугілля, окремі фрагменти кераміки досліджуваного періоду. Її розміри встановлені за кутовими стовповими ямками діаметром 0,2 м, глибиною 0,18-0,2 м і становили 3,6х2,6 м. Посередині північної і південної стін розміщувалися ще дві стовпові ями діаметром 0,2 м, опущені в материк на 0,18-0,2 м. Це могла бути споруда стовпової конструкції, яка слугувала господарським приміщенням, адже опалювальних пристроїв у ній не виявлено. Вхід до неї, очевидно, розміщувався зі східного боку, де простежено дві стовпові ямки. Біля південної стіни будівлі знаходилися ямки від стовпів конов'язі або жолоба, як і в попередньому випадку. Долівка добре утрамбована, але без підмазки глиною. Від середини західної стіни, у напрямку на північ, виявлено ряд невеликих стовпових ямок діаметром 0,05 м, заглиблених на 0,1-0,16 м (рис.2, Б; фото 1). Споруда №3 використовувалась, напевно, теж як хлів, бо збіжжя і реманент зберігалися в оборонних клітках. Такі господарські споруди досліджені на багатьох давньоруських городищах і поселеннях³⁹.

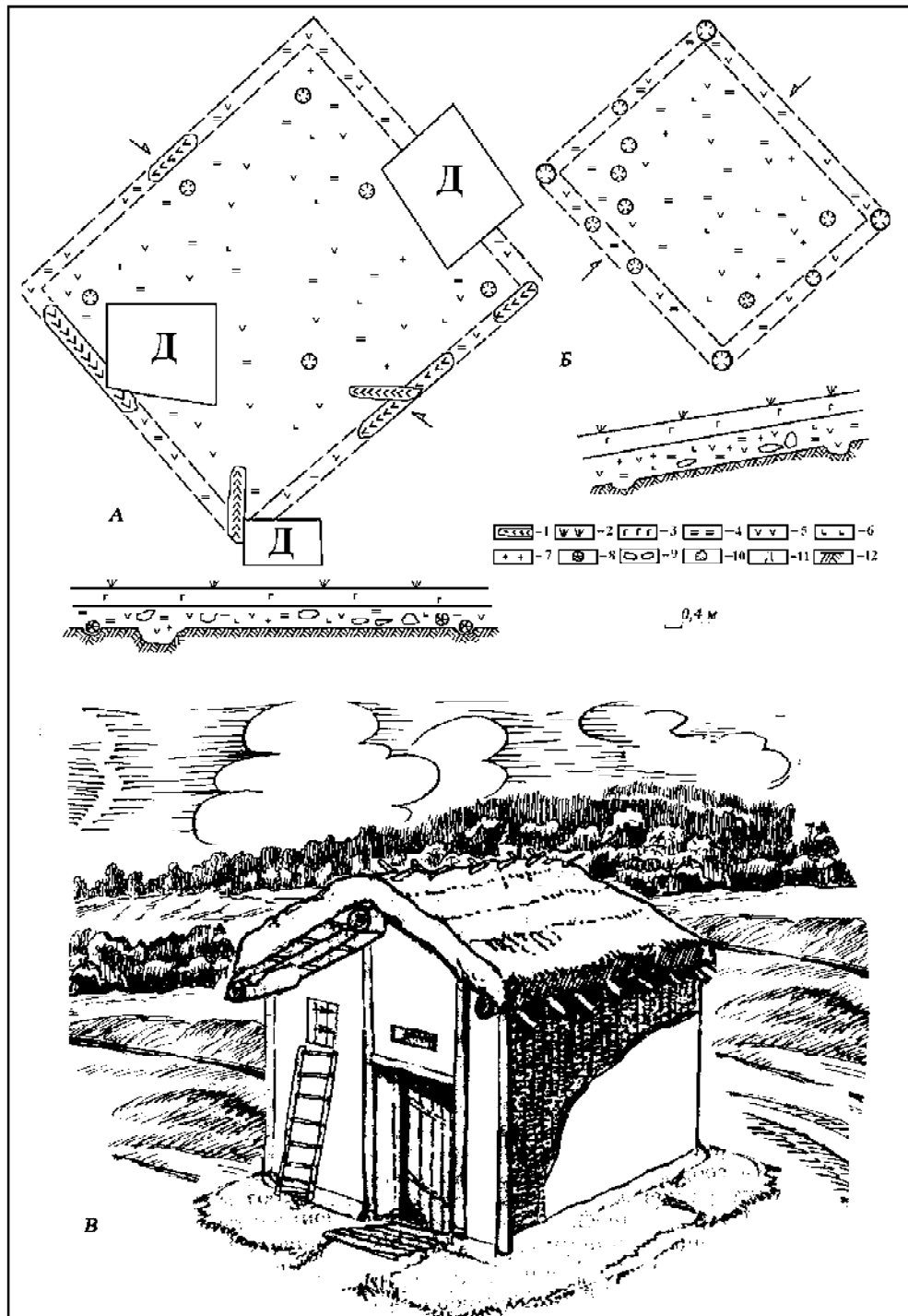

Рис. 2. Плани, профілі та ймовірний вигляд хлівів з Чернівського городища
 1 - обгоріле дерево; 2 - трава; 3 - гумус; 4 - обпалена земля; 5 - вугілля; 6 - кераміка; 7 - кістки;
 8 - зріз дерев'яної колоди; 9 - камені; 10 - стовпові ями; 11 - дерево; 12 - материк

Фото 1. Господарська споруда 3 з Чорнівського городища

Найпростішим видом господарських споруд є легкий навіс на стовпах, досліджений в північній частині Чорнівського городища, біля в'їзду (рис.3, В-Г). Його розміри встановлені за кутовими стовповими ямами діаметром 0,2 м, глибиною 0,25 м. Відстань між ними становила 3,6х2,2 м. Посередині північної і південної стін знаходились ще дві аналогічні ями. Заповнення споруди складалося з культурного шару товщиною 0,05-0,08 м, слабо насиченого вуглинками і перепаленою глиною, окремими фрагментами кераміки XII - першої половини XIII ст.

Всередині будівлі, на відстані 0,6 м від бокових стін, знайдені ще дві стовпові ямки діаметром 0,15 м, заглиблених у материк на 0,2 м. Відстань між ними складає 1 м. Відсутність потужного культурного шару, слідів обмазки і опалювальних пристроїв дозволяє припустити, що ця споруда була легким навісом. Можливо, це конов'язь для гостей чи воїнів гарнізону. Подібні конструкції відомі на теренах давньої Русі⁴⁰.

Зустрічаються на поселеннях також господарські споруди для зберігання реманенту, інвентарю, начиння, що було неодмінною складовою частиною садиб. Часто під час досліджень неможливо визначити місце, яке займала та чи інша споруда в системі господарювання і життєзабезпечення як за браком ідентифікуючих особливостей, так і у зв'язку з поліфункціональністю. Такі об'єкти фіксуються як у вигляді заглиблених будівель з перекриттям, так і у вигляді заглиблень в долівці наземних споруд⁴¹. Так, на Чорнівському городищі XII - першої половини XIII ст. досліджена зрубна споруда №4⁴². Її приблизні розміри становили 5,2х4 м. Її долівка добре утрямбована, не підмащена глиною. У південно-західному куті виявлена господарська яма

діаметром 1 м, глибиною 0,6 м, а в західному куті - інша, котра складалася з двох частин: верхньої - у формі овалу розмірами 0,8х0,5 м, глибиною 0,3 м, і вписаної в неї круглої, діаметром 0,4 м, глибиною 0,6 м. Слідів опалювальних пристроїв не виявлено (рис.3, Б; фото 2).

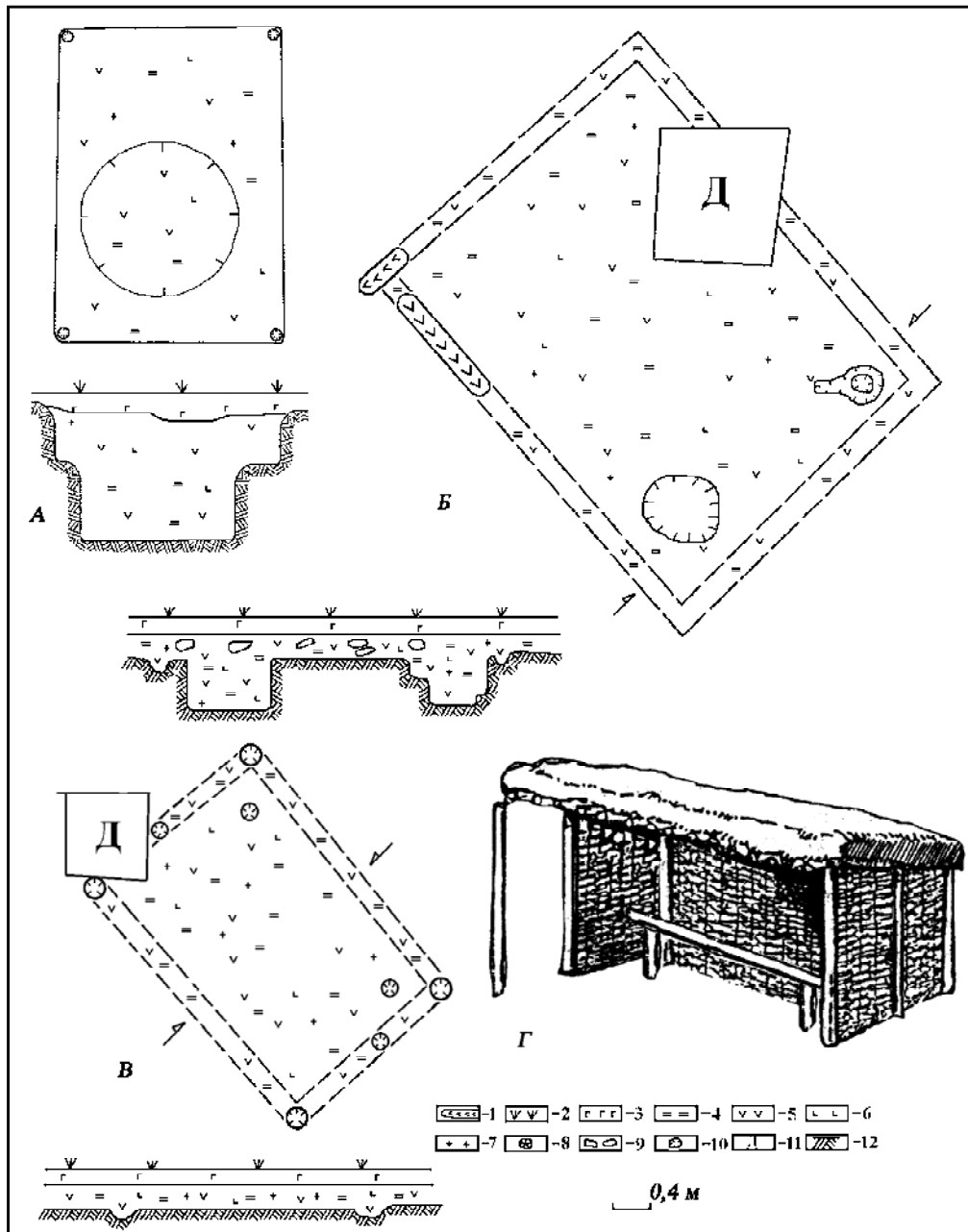

Рис. 3. Плани, профілі та ймовірний вигляд господарських споруд
 А - Ревне. За Л.П.Михайлиною [1997, с.68, рис.32, 4]; Б-Г - Чорнівка
 1 - обгоріле дерево; 2 - трава; 3 - гумус; 4 - обпалена земля; 5 - вугілля; 6 - кераміка; 7 - кістки;
 8 - зріз дерев'яної колоди; 9 - камені; 10 - стовпові ями; 11 - дерево; 12 - материк

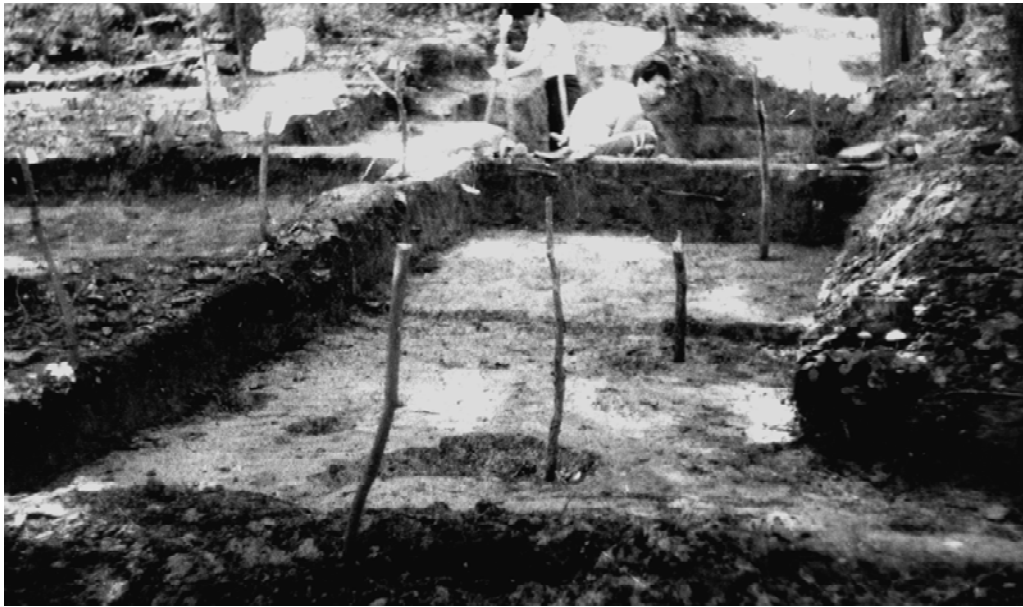

Фото 2. Господарська споруда 4 з Чорнівського городища

Подібні господарські споруди досліджені на поселенні XIV ст. Гореча. Одна з них, що орієнтована кутами за сторонами світу (комплекс №1), була опущена в материк на глибину 0,9 м і мала розміри 2,3x1,9 м. На долівці знайдені фрагменти кераміки та кістки тварин. Опалювальних пристроїв тут не виявлено. Інша господарська споруда (комплекс 2) мала розміри 3,1-2,8 м і була опущена в материк на глибину 0,9 м від сучасної поверхні. В її центрі виявлено три ями глибиною та шириною 0,5 м⁴³.

Як господарські приміщення могли використовуватися й оборонні кліті городищ. Для X-XI ст. вони досліджені в Ревному, Горішніх Шерівцях, XII - першої половини XIII ст. - Чорнівці⁴⁴. Приміщення оборонних зрубів були невеликими - 2-6 м² (Ревно, Горішні Шерівці), 12,7 м² (Чорнівка). Найімовірніше, вони використовувались як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу. У періоди бойових дій вони могли надаватися під тимчасове житло тим, хто приходив у фортецю з боку. Одночасно вони служили складськими приміщеннями. Усередині зрубів не виявлено залишків опалювальних споруд.

Так, у Чорнівці в більшості клітей виявлені скупчення обгорілого зерна прямо на долівці або в горщику, як це було в зрубках №7 і 13, у лубковому кошику, знайденому в південно-східному куті кліті №15. Там були також знаряддя промислів і сільськогосподарського виробництва, що може говорити про господарське використання зрубів⁴⁵. Аналогічні знахідки відомі в оборонних клітях Судова Вишня⁴⁶.

На поселеннях, безперечно, були споруди, пов'язані з обробкою продуктів та їх приготуванням. Хоча приміщення для обмолоту і розмолу зерна не виявлені, зате добре вивчені споруди для випічки хліба. Так, для

виробничо-господарських потреб сільської общини використовувався довгий будинок №1 з поселення Ревне. Він стовпової конструкції. Простінки між стовпами були плетені з лози, обмащеної з двох боків глиною. У ньому виявлено 9 нішеподібних печей. Вони мали добре випалені черені овальної форми діаметром 1,2-1,4 м, пропалені на товщину 0,04-0,06 м (рис 4). Іноді в глину череня для підвищення температури і тривалішого її зберігання в камері печі додавали дрібне каміння.

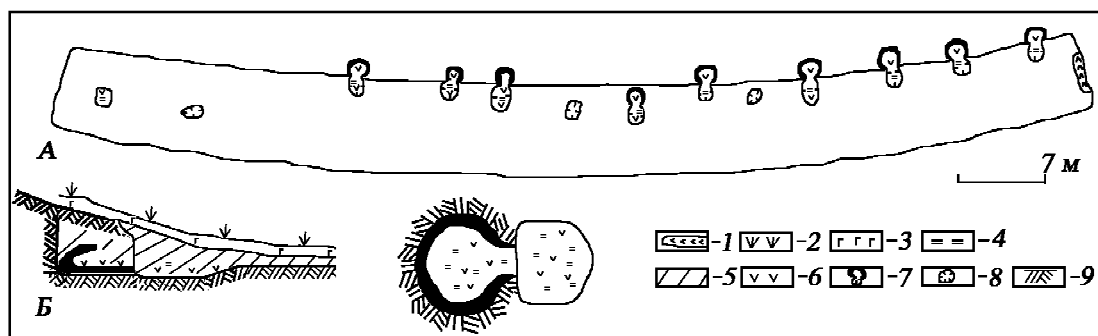

Рис. 4. План пекарні (А); план та профіль нішеподібної печі (Б) з поселення-супутника князівської фортеці в Ревне. За Б.О.Тимощуком [1990, с.115, рис.38].
1 - обгоріле дерево; 2 - трава; 3 - гумус; 4 - обпалена земля;
5 - глина; 6 - вугілля; 7 - нішеподібні печі; 8 - ями; 9 - материк

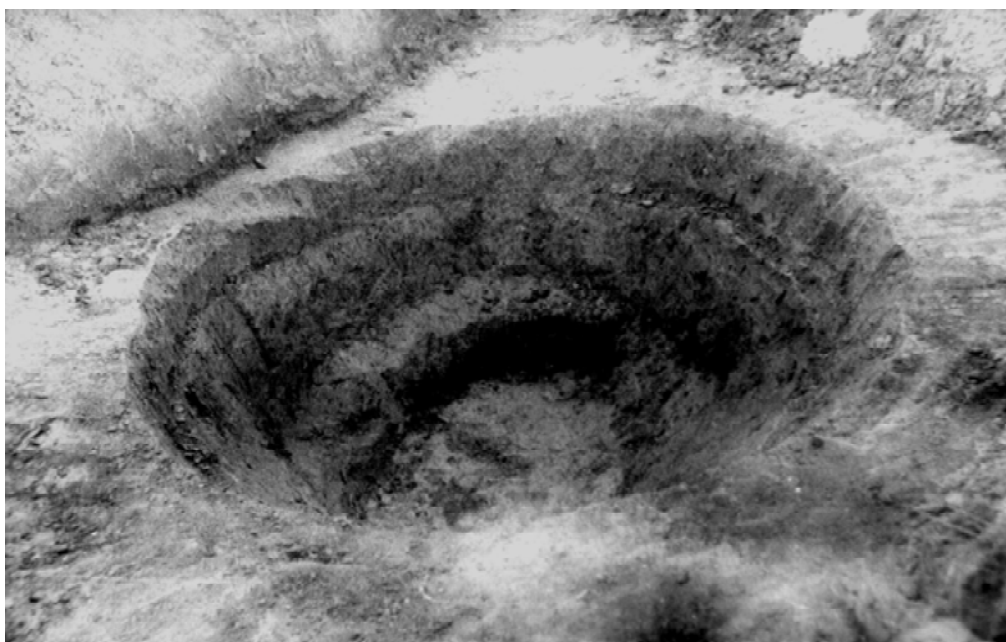

Фото 3. Помийна яма з поселення Пуста Чорнівка

В одній з печей знайдено значну кількість побитих глиняних пателень, горщиків та сковорідок⁴⁷. Вони служили не тільки для сушіння зерна, але й для випікання хліба⁴⁸. Побіжним підтвердженням цьому можуть бути припічні ями глибиною 0,4-0,7 м. Дно їх, особливо біля челюстей печей, сильно випалене. Очевидно, до ям вигрібалось розжарене вугілля після того, як піч нагрівалася до температури, необхідної для випікання хліба. Ймовірно, тут розмішувалася громадська пекарня. Використання нішеподібних печей для випікання хліба підтверджується етнографічними матеріалами⁴⁹ та матеріалами розкопок аналогічних печей на інших поселеннях⁵⁰. На поселенні Девін у Словаччині знайдено обгорілий хліб у такій печі⁵¹. Давньоруська пекарня такого ж типу була розкопана в Білій Церкві при дослідженні літописного Юрьєва⁵². Споруди з такими печами відомі на Волині серед пам'яток XI-XII ст.⁵³

До числа відхожих належать об'єкти, які використовувалися певний час для будь-яких інших потреб, а після припинення експлуатації відігравали роль помийок, куди зсипали сміття, рештки зруйнованих печей, уламки посуду, кістки тварин, попіл тощо⁵⁴. Такими були, наприклад, ями №2 з поселення Пуста Чорнівка, посаду Ленківців на Пруті (фото 3)⁵⁵. Подібні ями відомі на поселенні Автуничі⁵⁶.

Резюмуючи вищесказане, можна відзначити, що господарські споруди регіону за своїм функціональним призначенням і способами спорудження не відрізнялися від аналогічних споруд з інших територій Давньоруської держави.

¹ Полное собрание русских летописей. - М., 1998. - Т.2 (Ипатьевская летопись). - Стб.333-334.

² Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інші. Поселення X-XIII ст. біля с. Автуничі / Південноруське село IX-XIII ст. - К., 1997. - С.39.

³ Тимошук Б.А. Восточные славяне: От общины к городам. - М., 1995. - С.86. - Рис.12.

⁴ Он же. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. - М., 1990. - С.89. - Рис.33, Б; С.116-117. - Рис.39.

⁵ Петрашенко В.А. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Славянская археология. Раннесредневековый город и его округа // Материалы по археологии России. - 1995. - Вып.2. - С.146; Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1976. - С.20.

⁶ Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. - К., 1976. - С.59; Він же. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). - К., 1982. - С.191.

⁷ Там само. - С.191.

⁸ Петрашенко В. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2003. - Вип.14. - С.96.

⁹ Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі до середини XII століття. - К., 1961. - С.154.

¹⁰ Кучинко М.М. Исследования в Черновицкой и Волынской областях // Археологические открытия 1974 г. - М., 1975. - С.311-312.

¹¹ Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. - Чернівці, 1998. - С.64.

¹² Юра Р.О. До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина / Археологія. - 1961. - Т.12. - С.96; Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - К., 1990. - С.128.

¹³ Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. - Чернівці, 1999. - Т.1. - С.104-105.

¹⁴ Возний І.П. Вказ. праця. - С.56-60; Кучинко М.М. Вказ. праця. - С.311-312; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - С.112, 136, 155, 158, 191; Він же. Слов'яни Північної Буковини. - С.156, 162-163; Він же. Славянские поселения VIII - X вв. на территории Северной Буковины // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - 1954. - Вып.53. - С.86-90;

- Він же.* Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология. - 1959. - №4. - С.255; *Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // Там же. - 1970. - №4. - С.120-122
- ¹⁵*Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. - С.155; *Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А.* Указ. соч. - С.122-123.
- ¹⁶*Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). - К., 1975. - С.52.
- ¹⁷*Пуголовок Ю.* До питання про ідентифікацію зернових ям з посаду літописної Лтави Х - XI ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький. - 2005. - Вип.16. - С.235-236.
- ¹⁸*Малинова Р., Малина Я.* Прыжок в прошлое. - М., 1998. - С.64-65.
- ¹⁹Там само. - С.231-243.
- ²⁰*Пуголовок Ю.* Вказ. праця. - С.235.
- ²¹*Григорьев А.В.* Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С.103-104.
- ²²*Довженко В.И.* Вказ. праця. - С.158; *Левашова В.П.* Сельское хозяйство // Очерки истории русской деревни X-XIII вв. // Труды Государственного исторического музея. - Вып.32. - 1956. - С.19.
- ²³*Пуголовок Ю.* Вказ. праця. - С.236; *Готун І.А., Моця О.П.* З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // Київська старовина. - 1993. - №5. - С.78; *Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А.* К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с.Григорова на среднем Днепре // Российская археология. - 1992. - №1. - С.198; *Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. - Чернігів, 1999. - С.51; *Супруненко О.Б.* Літописна Лтава (до 1100 річчя міста Полтави - за даними археологічних досліджень) // Полтавський археологічний збірник (до 1100 річчя міста Полтави - за даними археологічних досліджень). - Полтава, 1999. - С.20; *Шекун О.В.* Садиба кінця XII - першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с.Шестовиця) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX-XI ст). Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. - Чернігів, 2006. - С.213; *Nekuda V.* Obilni jamy v zaniklych Mstenicich // Casopis Moravského muzea v Brne. Acta musei Moraviae. - Brno, 1986. - T.LXXI. - S.59-130.
- ²⁴*Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995. - 335 с.; *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. - М., 1991. - 512 с.; Этнография восточных славян (Очерки традиционной культуры). - М., 1987. - С.201.
- ²⁵*Кожоляно Г.К.* Вказ. праця. - С.105; Матеріали етнографічної експедиції ЧДУ. - 1983. - Т.4. - С.8.
- ²⁶*Москаленко А.Н.* Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. - Воронеж, 1965. - С.57-62; *Русанова И.П.* Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Свод археологических источников. - 1973. - Вып.Е1-25. - С.23; *Звіздецький Б.А., Готун І.А.* Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену подільського села кінця I тис. // Археологія. - 1997. - №2. - С.46; *Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Вказ. праця. - С.51.
- ²⁷*Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. - С.74, 84.
- ²⁸Там само. - С.62.
- ²⁹Там само. - С.76.
- ³⁰Там само.
- ³¹*Брайчевська А.Т.* Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // Археологічні пам'ятки УРСР. - 1962. - Т.12. - С.167; *Бураков А.В.* Слов'янське поселення на нижньому Дніпрі // Вісник Академії Наук УРСР. - 1953. - №10. - С.40; *Третяков П.Н.* Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. - М., 1948. - Т.1. - С.50-51; *Козловський А.О.* Вказ. праця. - С.17; *Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Вказ. праця. - С.51.
- ³²*Тимошук Б.А.* Восточные славяне. - С.146. - Рис.24.
- ³³*Він же.* Восточнославянская община. - С.89.
- ³⁴Там само. - С.117.
- ³⁵*Готун І.А.* Типи будівель // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). - К., 2003. - С.176; *Він же.* Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. - 1993. - №4. - С.69; *Гроздилов Г.П.* Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г. // Советская археология. - 1950. - С.139-168; *Шарко А.* Малороссийское жилище // Этнографическое обозрение. - 1900. - Кн.XLVII. - №4. - С.121; *Петрашенко В.О.* Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. - С.96; *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Муравицьке городище. - Маріуполь, 2001. - С.26.
- ³⁶Правда Русская: Тексты. - М.-Л., 1940. - Т.1. - С.418. - §41, 42.
- ³⁷*Шарко А.* Малороссийское жилище. - С.121.

- ³⁸Возний І.П. Назв. праця. - С.49. - Рис.52, 2.
- ³⁹Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX-XIII вв. - М., 1981. - С.184-202; Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. - С.125-130; Загорюльский Э.М. Древний Минск. - Минск, 1963. - С.34.
- ⁴⁰Раппопорт П.А., Колчин Б.А., Борисович Г.В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. - М., 1985. - С.153-154.
- ⁴¹Готун І.А. Вказ. праця. - С.180.
- ⁴²Возний І.П. Вказ. прця. - С.49. - Рис.52, 4.
- ⁴³Тимоцук Б.О. Давньоруська Буковина. - С.164.
- ⁴⁴Тимоцук Б.А. Восточные славяне. - С.70; *Він же*. Давньоруська Буковина. - С.40, 58-59; Возний І.П. Вказ. праця. - С.24-38.
- ⁴⁵Возний І.П. Вказ. праця. - С.24.
- ⁴⁶Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали досліджень з археології Поділля і Волині. - 1964. - Вип.5. - С.125.
- ⁴⁷Тимоцук Б.О. Давньоруська Буковина. - С.52-53; Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. - Чернівці, 1997. - С.66.
- ⁴⁸Третьяков П.Н. Восточнославянские черты в быту Придунайской Болгарии // Советская этнография. - 1948. - №2. - С.182.
- ⁴⁹Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А. - СПб., 1903. - Т.37. - С.437.
- ⁵⁰Кучера М.П. Поселення волинян на околиці міста Луцька // Археологія. - 1975. - Вип.15. - С.100-101. - Рис.2; Teodor D. Teritoriul Est-Carpatic in veacurile V-IX e.n. - Jasi, 1978. - P.17; Comsa M. Cultura Materiala veche Romaneasca (Asezsarile din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiesti). - Bucuresti, 1978. - P.41. - Fig.27.
- ⁵¹Pieta K., Placha V. Getreide und Brotfunde aus Volkerwanderungszeit in Devin // Slovenska archeologia. - 1989. - T.37. - Z.1. - S.69-88.
- ⁵²Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. - К., 1985. - Рис.5.
- ⁵³Прищета Б.А., Никольченко Ю.М. Вказ. праця. - С.25; *Вони же*. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. - Рівне, 1996. - С.32-33.
- ⁵⁴Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інші. Вказ. праця. - С.39.
- ⁵⁵Возний І.П. Вказ. праця. - С.59; Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимоцук Б.А. Указ. соч. - 120.
- ⁵⁶Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інші. Вказ. праця. - С.39.

Возний І.П.

Хозяйственные сооружения с поселений X-XIV ст. на территории между верхним Сиретом и Средним Днестром

В статье подается характеристика хозяйственных сооружений (клуня, хозяйственные ямы, хлебные ямы, сараи и т.д.), которые исследованы на указанной территории.

Voznyi I.P.

Utility settlements of X-XIV centuries on the territory between the upper and Middle Dniester

This article analyzes the characteristics of utility settlements (klunya, utility pits, cowhouses) which are investigated on the mentioned territory.

Отримано 17.11.2009